УДК: 342.1(045)

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-69-4-32-38>

Северінова Олександра Борисівна,
кандидат політичних наук
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Маріуполь)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3013-9815>

ПРАВОВА ДОКТРИНА ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МІЖДЕРЖАВНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню теоретико-методологічних аспектів застосування правової доктрини як джерела права сучасної європейської держави. Проаналізовано визначення правової доктрини та її форми втілення в системі джерел національного права. На підставі проведеного аналізу систематизовано наукові підходи до визначення місця та ролі правової доктрини серед інших джерел права. Наголошується, що одним із дискусійних питань вітчизняної теорії держави й права залишається проблема кваліфікації правової доктрини як офіційно визнаного та придатного до судового й адміністративного застосування джерела права, адже для континентальної правової сім'ї характерним є диференційоване, іноді навіть протилежне, ставлення до вказаного джерела сучасного праворозуміння та правового тлумачення.

Ключові слова: джерело права; правова доктрина; національна правова система; праворозуміння; юриспруденція.

Актуальність дослідження. У сучасних умовах правової глобалізації, європейської міждержавної інтеграції та конституціоналізації міжнародно-правових норм і принципів відбуваються фундаментальні зміни теоретико-методологічної парадигми уявлень про джерела права, їхню юридичну силу та можливості імплементації до національної правової системи тієї чи іншої держави.

Одним із дискусійних питань вітчизняної теорії держави й права залишається проблема кваліфікації правової доктрини як офіційно визнаного та придатного до судового й адміністративного застосування джерела права, адже для континентальної правової сім'ї характерним є диференційоване, іноді навіть протилежне, ставлення до вказаного джерела сучасного праворозуміння та правового тлумачення.

У подібних умовах важливим завданням теоретичної правової науки є формування новітніх теоретико-методологічних уявлень про форми практичної реалізації правової доктрини як джерела права сучасних європейських держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що проблематика визначення місця правової доктрини в системі джерел права розглядалася багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими-теоретиками. Доречним буде виокремити праці О. Гюфе, С. П. Головатого, О. В. Зайчука, Л. І. Заморської, К. Корсгаард, С. Л. Лисенкова, Л. А. Луць, М. М. Марченка, О. Г. Мурашина, В. С. Нерсисянца, Н. М. Пархоменко, О. В. Петришина, П. М. Рабіновича, П. Рікера, Р. А. Ромашова, О. Ф. Скаун, Р. Ципеліуса, Ю. С. Шемшученка та інших дослідників.

Водночас ще остаточно не розроблене комплексне уявлення про систему теоретико-методологічних особливостей застосування правової доктрини як джерела права сучасної

європейської держави, зважаючи, зокрема, на поступове формування наднаціонального рівня правового регулювання в умовах європейської міждержавної інтеграції.

Мета статті – сформулювати найважливіші теоретико-методологічні особливості застосування правової доктрини як джерела права сучасної європейської держави.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи правову доктрину як джерело (форму) права сучасної європейської держави, слід зазначити, що в історико-правовому вимірі поняття «джерело права» уперше запропонував давньоримський історик Тит Лівій, який писав, що «Закони дванадцяти таблиць – джерело всього публічного й приватного права» [1, с. 489]. Вважається, що Тит Лівій розумів під джерелом права витоки, коріння римського права, основу, фундамент, на яких склалося право Римської держави. Відтоді поняття «джерело права» увійшло у правову науку й використовується вченими, юристами та практиками. Один із найвідоміших дореволюційних правознавців Є. М. Трубецький із цього приводу зазначав, що «джерела права ... не всі сили й причини, які викликають право до життя, а тільки ті сили й причини, які повідомляють тим чи іншим правилам значення юридичних норм, тобто обумовлюють їхню обов'язковість» [2, с. 98].

Досліджуючи значення та роль правової доктрини на різних історичних етапах, а також особливості еволюції самої правової доктрини як джерела права, М. В. Кармаліта робить такі узагальнення:

а) діяльність юристів як джерела (форми вираження) римського права допомогла уникнути суперечностей між іншими способами фіксації та виразу права в Римі;

б) вплив елементів правової культури Стародавнього Риму на середньовічну західну юриспруденцію є беззаперечним. Розвиток юриспруденції в західноєвропейських країнах стимулювався запозиченням із давньоримської правової культури. Французькі, німецькі, англійські правознавці сприймали в середні віки правові ідеї, юридичні конструкції, поняття та терміни, вироблені юристами Стародавнього Риму, пристосовуючи їх до реалій середньовічного європейського суспільства;

в) свій науковий розвиток правова доктрина отримала в університетах Європи XIII–XIV століть. Протягом наступних століть доктрина була основним джерелом права в романо-германській правовій сім'ї;

г) правові системи країн романо-германської правової сім'ї зазнали впливу римського права у площині практичного застосування, на рівні формування світоглядних поглядів та переконань про право як загальне мірило свободи та справедливості в суспільстві;

ґ) загальне визнання римського права всією Європою, що відбувалося в різних країнах по-різному та в неоднаковому об'ємі, за основу мало наукові праці консіліаторів. Ці матеріали користувалися в європейських юристів великим успіхом та повагою;

д) на сучасному етапі розвитку правових систем країн загального права думки видатних юристів і досі зберігають своє значення, однак, починаючи з кінця XIX – початку XX століття, усе більшої вагомості у правових системах цих країн набувають цілісні систематизовані доктрини, що склалися в результаті багаторічної академічної практичної діяльності теоретиків держави й права;

е) доктрини країн релігійного типу, зокрема мусульманська доктрина та низка їй подібних, є сукупністю релігійних та теоретичних праць учених. Значення мусульмансько-правової доктрини характеризується її властивістю виступати як формальним джерелом права, так і неформальним елементом правотворення. Іудейська правова доктрина розуміється в найширшому трактуванні як писання богословів, як думки різних іудейських академічних шкіл, як равінські ідеї та погляди стосовно розуміння і тлумачення різноманітних біблійних положень та текстів [3, с. 8].

На думку М. В. Кармаліти, дослідження історичного процесу виникнення та формування правової доктрини як джерела (форми) права в різних правових системах дозволяє зробити загальний висновок про те, що майже у всьому роль та місце правової доктрини серед засобів правового регулювання значно залежить від того, у якій системі права вона

існує, а також від ставлення держави до теоретичної науки як основи створення та розвитку правової доктрини [3, с. 8].

У радянській правовій науці була відсутня єдина думка з приводу поняття «джерело права». Одні дослідники джерелами права вважали матеріальні умови життя суспільства, інші – форми вираження права й надання йому властивості обов'язковості, треті поєднували ці підходи та виділяли два значення наведеного терміна – матеріальний і формальний (спеціально-юридичний).

Як бачимо, у сучасних умовах державно-правового розвитку поняття «джерело права» варто розуміти в кількох сенсах.

По-перше, джерела права розуміються як сили, фактори, причини, які породжують право, тобто поняття «джерело права» тісно пов'язане з економічними, соціальними, політичними та культурними відносинами, що певним чином відображаються у правовій свідомості суспільства.

Другим підходом до розуміння джерела права є його філософський зміст, згідно з яким, це ідеї, принципи, цінності, світогляд, які знайшли чи не знайшли відповідне відображення в позитивному праві.

По-третє, джерела права можуть розглядатися як інструменти пізнання сучасних та попередніх правових систем (новітнім явищем, що можна розглядати як самостійну, автономну правову систему, є і право ЄС. – Авт.). Джерелами пізнання права при цьому можуть служити нормативно-правові акти, судові та адміністративні рішення, правові звичаї, релігійні норми, археологічні та етнографічні пам'ятники, наукові роботи, коментарі вчених (останні дві позиції сукупно якраз і складають правову доктрину як джерело офіційного чи неофіційного тлумачення позитивних правових норм. – Авт.).

Натомість джерело права у спеціально-юридичному сенсі цього поняття відображає закономірності існування та організації права, форми його вираження як реального сформованого соціального феномену. Як зазначає А. О. Васильєв, сутність і призначення джерел права виражається в таких рисах:

1) джерела права надають праву формальну визначеність, ясність, точність і недвозначність, що перешкоджає довільному тлумаченню і застосуванню юридичних норм на догоду чиїмось інтересам. Інакше кажучи, формальна визначеність права забезпечує реалізацію принципу формальної рівності – застосування рівної міри до всіх суб'єктів права;

2) джерела права забезпечують стабільність, стійкість права і, як наслідок, передбачуваність, мир та порядок суспільного життя;

3) джерела права гарантують визначеність і чіткість правового становища суб'єктів права, упорядкованість діяльності держави, що виключає свавілля і зловживання владою;

4) джерела права служать засобом упорядкування, організації змісту права. Так, у нормативно-правових актах юридичні норми виражаються в особливому порядку, а саме: розподіляються по розділах, частинах, параграфах, статтях, пунктах тощо. Такий порядок розташування правових норм забезпечує їхній взаємозв'язок, сприяє правильному розумінню і застосуванню;

5) за допомогою джерел право стає доступним для його сприйняття, тлумачення і застосування суб'єктами права й правозастосовними органами;

6) завдяки зовнішнім формам існування і вираження права, джерела права піддаються науковому пізнанню і осмисленню, відтворюючи юридичну дійсність;

7) за допомогою джерел права право як категорія юридичної науки вдосконалюється і покращується;

8) поза джерелами, формами вираження позитивне право не існує і є лише цінностями, ідеалами правосвідомості законодавця або народу. Джерелом права такі ідеали, ідеї, цінності стають, коли визнаються обов'язковими державою в тій чи іншій формі завдяки їхньому авторитету чи підтримці суспільством [4, с. 30].

Розглянемо, у чому розкривається соціальне призначення правової доктрини як джерела права.

По-перше, завдяки правовій доктрині заповнюються прогалини в чинному позитивному праві, усуваються суперечності між правовими нормами.

По-друге, правова доктрина як система уявлень і цінностей впливає на свідомість і волю всіх суб'єктів правової діяльності.

По-третє, правова доктрина може бути джерелом, у якому містяться відомості про стародавні звичаї в позитивному праві (чинному законодавстві) держави.

По-четверте, формалізм, недоступність права для розуміння і застосування більшістю громадян обумовлюють формування «корпорації» юристів – сукупності осіб, які вивчають і формують право. За отриманням професійної юридичної допомоги громадяни змушені звертатися до представників «корпорації». В іншому випадку суб'єкти права можуть бути позбавлені захисту з боку держави та її правової системи.

По-п'яте, правова доктрина, виступаючи частиною суспільної правосвідомості, відображає своєрідність національної правової культури й самобутність юридичного мислення. Розуміння і роль права, правової доктрини як джерела права зумовлюються духовним корінням відповідного народу.

Правову доктрину слід відрізнити від близьких, споріднених за змістом юридичних категорій. Як синонім до терміна «правова доктрина» використовується поняття «право юристів», але за своїм змістом «право юристів» охоплює не тільки правову науку, а й судову практику, тобто право, яке створюється юристами-практиками (суддями, адвокатами, прокурорами тощо), тоді як правова доктрина висловлює лише частину панівних у науці правових поглядів концептуального змісту та аксіологічного значення.

Водночас деякі дослідники ототожнюють правову доктрину та судову практику. Природно, що правова доктрина може бути формою, що склалася в практиці реалізації судових способів вирішення певної категорії юридичних справ, а судова практика повинна засвоювати досягнення теоретичного правознавства. Разом з тим правова доктрина відрізняється від судової практики своїми творцями, формами вираження, способами санкціонування, мовою. Судова ж практика формується судами, має неписану форму, хоча й виражається в судових рішеннях і узагальненнях судової практики, санкціонується найчастіше судовими органами, зрідка – законодавчими, і, нарешті, відрізняється конкретною, прагматичною мовою у формі практичних правил вирішення певних юридичних суперечок.

Таким чином, формування правової доктрини як джерела права характеризується такою специфікою:

- а) творцями правової доктрини є вчені-правознавці;
- б) виникнення правової доктрини – це свідомий, вольовий, цілеспрямований процес, не підпорядкований будь-яким процедурним нормам;
- в) за формою вираження правова доктрина може бути писаною і неписаною;
- г) процес складання правової доктрини тривалий і залежить від рівня визнання її необхідності суспільством;
- г) правова доктрина проявляється у вигляді принципів і правил, що мають загальний характер;
- д) властивість формальної обов'язковості правової доктрини зумовлюється одностайністю, єдністю поглядів учених-юристів з якого-небудь питання;
- е) обов'язковість правової доктрини ґрунтується на її санкціонуванні державою в нормативно-правових актах, судовій практиці та фактичних діях суб'єктів правових відносин, включно з органами та посадовими особами публічної (державної та муніципальної) влади.

Крім того, правова доктрина відрізняється від термінів юриспруденції або правознавства. Так, за цілком слушним висловлюванням Н. М. Пархоменко, «те, що називається юриспруденцією, складається з теорії та практики, тобто теоретичної розробки діючого

права і судових рішень, узятих окремо або сукупності однорідних рішень того чи іншого суду або тієї чи іншої категорії судів» [5]. Отже, «юриспруденція» та «правознавство» є синонімами до поняття «право юристів» і включають, крім інших структурних елементів, також і правову доктрину як частину правової науки (юриспруденції).

Загалом у юридичній науці існує певна диференціація поглядів стосовно визначення поняття «правова доктрина» та її співвідношення із суміжними загальними теоретичними категоріями.

Так, у юридичній енциклопедії під редакцією Ю. С. Шемшученка поняття «правова доктрина» визначається як сукупність (система) наук, знань про певне правове явище [6, с. 275].

На думку В. С. Нерсисянца, юридична доктрина – це розроблені й обґрунтовані вченими-юристами позиції, конструкції, ідеї, принципи й судження про право, які в тих чи інших системах права мають обов'язкову юридичну силу [7, с. 401].

Водночас О. Ф. Скакун вважає, що правова доктрина, зазвичай, це акт-документ, який містить концептуально оформлені правові ідеї, принципи, що розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства, усвідомлені (сприйняті) суспільством і підтримуються (формалізуються) державою [8, с. 221].

Г. О. Христова вказує на те, що правова доктрина – це визнані юридичною спільнотою ідеї, концепції та теорії, що використовуються як допоміжний засіб для визначення змісту правових норм [9, с. 120].

У працях С. В. Васильєва правова доктрина визначається як система уявлень (ідей) про право, що сформульована вченими-юристами з метою забезпечення порядку в суспільних відносинах і вирішення юридичних казусів, яка має письмове вираження і санкціонована державою [10, с. 71].

Правова доктрина в інтерпретації І. В. Семеніхіна визначена як зумовлена характером політико-правової культури суспільства система ідей та наукових поглядів на право, актуальні напрями розвитку правової системи, що визнаються юридичною спільнотою і є концептуальним підґрунтям нормотворчої, правозастосовної і правотлумачної діяльності [11, с. 6].

Натомість Ю. В. Гаврюсов та Л. В. Лазарєв зазначають, що під нею можна розуміти й правові теорії, і авторитетні погляди вчених-юристів, і визнані наукові праці в галузі права, і коментарі до законодавства [12, с. 52; 13].

У своїх дослідженнях Є. В. Вавилін визначає юридичну доктрину як: а) учення – сукупність теоретичних положень про правові явища; б) державну програму (концепцію) регулювання тих чи інших відносин, постановку цілей, завдань, визначення засобів для їхньої реалізації; в) сукупність вихідних принципів права, що підтримуються і санкціонуються державою; г) керівні теоретичні принципи, основоположні правові дефініції; д) наукові праці юристів [14, с. 65].

На наш погляд, правова доктрина у правових системах сучасних європейських держав проявляється насамперед на рівні праворозуміння суддів; і саме через судові акти, що містять посилання на відповідні фундаментальні наукові позиції, висновки та узагальнення відбувається об'єктивація правової доктрини як джерела права.

Висновки. Отже, аналізуючи місце та особливості практичного застосування правової доктрини в системі джерел права сучасних європейських держав, можна дійти таких ключових висновків:

а) правова доктрина складає фундамент праворозуміння, через яке здійснює безпосередній вплив на правотворчість та правозастосування, знаходячи формалізацію в текстах нормативно-правових та індивідуальних правових актів, а тому правову доктрину можна розглядати як джерело права в широкому значенні причин та умов його походження, а також соціальних факторів, що впливають на його позитивний зміст;

б) як формально-юридичне джерело правова доктрина може розглядатися за умови наявності прямих посилань на наукові праці в національних судових актах, що залежить від концептуального ставлення публічної влади конкретної держави до можливості її офіційного застосування;

в) правову доктрину як самостійне джерело (форму) права слід відрізняти від нормативно-правових актів з аналогічною назвою, оскільки законодавчі акти, що мають у назві термін «доктрина», за своєю правовою природою є саме класичними нормативно-правовими актами, і в такій функції належать до системи джерел права відповідної держави.

Список використаних джерел

1. Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Правова Єдність, 2009. 519 с.
2. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права. Санкт-Петербург : Лань, 1993. 325 с.
3. Кармаліта М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. 21 с.
4. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права. Барнаул : Изд-во Барнаульского университета, 2009. 325 с.
5. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Київ : Юрид. думка, 2008. 336 с.
6. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2 : Д-Й, 2003. 744 с.
7. Нерсисянц В. С. Общая теория государства и права : учебник. Москва : ИНФРА-М, 2012. 560 с.
8. Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Правова Єдність, 2009. 519 с.
9. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків, 2002. 583 с.
10. Васильев С. В. Правова доктрина – джерело процесуального права *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2012. № 2. С. 70–76.
11. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз; наук. ред. О. В. Петришин. Харків : Юрайт, 2012. 88 с.
12. Гаврюсов Ю. В. Правовая природа решений органов конституционной юстиции. *Вестник Калининградского юридического института МВД России*. 2009. № 2. С. 20–28.
13. Лазарев Л. В. Правовые позиции Конституционного Суда России. Москва : Формула права, 2006. 300 с.
14. Вавилин Е. В. Некоторые проблемы механизма защиты субъективных гражданских прав. *Правоведение*. 2002. № 3. С. 178–186.

Северинова Александра Борисовна,

кандидат политических наук

(Донецкий юридический институт МВД Украины, г. Мариуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3013-9815>

ПРАВОВАЯ ДОКТРИНА И ЕЁ ПРИМЕНЕНИЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ ЕВРОПЕЙСКОЙ МЕЖГОСУДАРСТВЕННОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Статья посвящена исследованию теоретико-методологических аспектов применения правовой доктрины в качестве источника права современного европейского государства. Проанализированы определения правовой доктрины и ее формы воплощения в системе источников национального права. На основании проведенного анализа систематизированы научные подходы к определению места и роли правовой доктрины среди других источников права. Отмечается, что одним из дискуссионных вопросов отечественной теории государства и права остается проблема квалификации правовой доктрины в качестве официально признанного и пригодного к судебному и административному применению источника права, поскольку для континентальной правовой семьи характерно дифференцированное, иногда даже противоположное, отношение к указанному источнику современного правопонимания и правового толкования.

Ключевые слова: источник права; правовая доктрина; национальная правовая система; правопонимание; юриспруденция.

Severynova Oleksandra,
PhD in Political Sciences
(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Mariupol)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3013-9815>

LEGAL DOCTRINE AND ITS APPLICATION IN MODERN CONDITIONS OF EUROPEAN INTERSTATE INTEGRATION

The article is devoted to the study of theoretical and methodological aspects of the application of legal doctrine as a source of law of a modern European state. The definitions of legal doctrine and its form of embodiment in the system of sources of national law are analyzed. Based on the analysis, scientific approaches to determining the place and role of legal doctrine among other sources of law are systematized. It is noted that one of the debatable issues of the domestic theory of state and law is the problem of qualifying legal doctrine as an officially recognized and suitable for judicial and administrative application of the source of law, since the continental legal family is characterized by a differentiated, sometimes – even the opposite, attitude to the specified source of modern legal understanding and legal interpretation. Thus, analyzing the place and peculiarities of the practical application of legal doctrine in the system of sources of law of modern European states, we can come to the following key conclusions: a) legal doctrine forms the foundation of law, through which it has a direct impact on law-making and law enforcement, finding formalization in the texts legal and individual legal acts, and therefore legal doctrine can be considered as a source of law in the broad sense of the causes and conditions of its origin, as well as social affecting its positive content; b) legal doctrine can be considered as a formal legal source, provided there are direct references to scientific works in national judicial acts, which depends on the conceptual attitude of the public authority of a particular state to the possibility of its official application; c) legal doctrine as an independent source (form) of law should be distinguished from normative legal acts with a similar name, since the legislative acts, which in the name of the term «doctrine» by their legal nature are precisely classical legal acts, and in the specified capacity included in the system of sources of law of the respective state.

Key words: source of law; legal doctrine; national legal system; legal understanding; jurisprudence.

Надійшла до редколегії 12.12.2019